

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מח, תשנ"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

עולמו המר של הזית

על פשרם של ביטויים הקשורים בזית ובשמן

במאמר זה נבוא לחקור לפשרם של ביטויים אחדים בלשון חכמים הקשורים בזיתים, בשמנם ובארץ מוצאם - הגליל. עניינם הפשוט מובן, כמדומה, למדי. הברור כאן עוסק במעמדם בשפה: ברור צורתם המקורית, זיקתם לביטויים דומים במקרא ובלשון חכמים, רקע המציאות להיווצרותם ושאלת התאזרחותם בשפה. למעשה נחקרת כאן הלשון בזיקתה לספרות, להיסטוריה ולגאולוגיה, והרוצה יוכל ללמוד מכאן על משקלה העקרוני של התשתית ההיסטורית והגאוגרפית בעיצובה של שפה.

א. לגיון של זיתים

שנינו במדרש: "אמר ר' אלעזר בר' שמעון: נוח לו לאדם לגדל לגיון אחד שלזיתים בגליל ולא לגדל תינוק אחד בארץ ישראל" (בראשית רבה כ, ו; מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 190).

בפשטות, **לגיון** הושאל למטע או לכרם זיתים, אך שימוש זה נדיר ביותר ולמעשה הוא מוגבל למדרש זה בלבד. נדירות זו בולטת על רקע השימוש הרווח בלגיון הרומי במשלי חז"ל ואגדותיהם. לכאורה ביאורו פשוט; רוצה לומר, קשה לגדל תינוק מלגדל מטע זיתים התובע השקעה מרובה ועמל ניכר, עניין שיש לו סמך באגדת חז"ל (ראה להלן במדרש המזכיר עיזוק וסיקול בזיתי גוש חלב שבגליל). ואף על פי כן עדיין מרובות השאלות הנוגעות לניסוח זה. וכי מה עניין גליל לכאן? בעל "עץ יוסף ומתנות כהונה" פירש: "דבגליל טורח לגדל זיתים. ועכ"ז [ועם כל זה] נוח לגדל לגיון של זיתים במקום הקשה ולא לגדל תינוק אפי' במקום היפה". אכן זה פירוש נאה בעל היגיון פנימי, אך זיקתו למציאות מפוקפקת ביותר, שהרי היפוכם של דברים: נראה שדווקא הגליל של ימי חז"ל נשתבח בשמנו, ויש לכך ראיות רבות בדבריהם. כך למשל קבעו חז"ל: "טובל בשמן רגליו (דברים לג, כד) זה חלקו של אשר שמושך שמן כמעין" (מנחות פה ע"ב). וכן: "...בגלילא שנו, דחמרא עדיף ממשחא" (=בגליל שנו, שהיין עדיף מן השמן [לפי שהשמן מרובה בו מאוד ועל כן הוא זול מן היין]; נזיר לא ע"ב). ומעניינים במיוחד דבריו של יוסף בן מתתיהו:

"והנה הגליל היא ארץ זבת שמן..."¹ ואם נבוא לפרשו על רקע שפע השמן בגליל כפי שפירושווהו חדשים וישנים,² לאמור, נוח לגדל שם את הזיתים מלגדל תינוק בארץ-ישראל השרויה בעניות ודחקות, תימצא אמירה זו לוקה בפשטנות ובנטייה להכריז על המובן והידוע. יתר על כן, מה עניינו של **לגיון** - המסמל בדברי חז"ל מלחמה, כיבוש, דיכוי מרידות ותלות בקיסרים - לזיתי הגליל, המלמדים על התחזקות היישוב וההיאחזות בקרקע? מדוע אפוא נבחר הלגיון בהקשר הזה?

ביאור פשוט לתמיהתנו עשוי לעלות מהשערה על מקורו של לגיון זה. בכתב יד וטיקן 30 של בראשית רבה, הנמנה עם הטובים שבכתבי היד של המדרש הזה, הגרסה היא **רגיו** ולא **לגיון**. **רגיו** (region) פירושו 'אזור', 'חבל', ולפי זה הביאור פשוט - קל לגדל אזור, שטח של זיתים בגליל מתינוק בארץ-ישראל כולה.³ אם נניח לשאלת הפשטנות שכבר ציינו לה, עדיין מתבקשת שאלת טיבו של החילוף. חילוף ר-ל מסתבר מאוד מצד עצמו, עקב טיבם הפונטי של שני עיצורים קרובים אלו (והשווה **מרגלית** שמקורה ביוונית ובלטינית: margarita). אך נשאלת השאלה אם אין חילוף "תמים" זה משקף גם איזה שהוא היבט ספרותי, רוצה לומר, אם אין צורתה החדשה של גרסת המאמר אומרת דבר-מה משמעותי שלא נאמר קודם.

במעבר ל**לגיון** דומה שאין להתעלם משיקול הנוגע במשחק הלשון והצליל. יש בצירוף המילים "לגדל לגיון" אליטרציה בולטת של העיצורים ג, ל, ואף עולה האפשרות שבקריאה בעל פה תתחברנה שתי מילים אלו למילה אחת - "לגדלגיון". אך יתרה מזאת, ניתן להציע כי שיבוץ **לגיון** במאמר זה נוגע גם בתוכן ובהקשר. כאמור, המילה **לגיון** מצויה בתחום המלחמה, וחז"ל הבליתו הבלט היטב את החורבן שהביאו **לגיונות** על הארץ (וכך בתפילת "נחם" [או "רחם"] הנאמרת בתשעה באב ושמקורה בירושלמי [ברכות פ"ד ה"ג]: "...ועל העיר האבלה והחרבה וההרוסה והשוממה, הנתונה ביד זרים, הרמוסה ביד עריצים, ויירשוה לגיונות ויחללוה עובדי פסילים..."). במקום אחד מצאנו עדות חשובה מאוד לענייננו - לא רק חורבן גרמו אלא אף עקרו אילנות: "ובשנה השנית שָׁחִיס (ישעיהו לו, ל) - גידעו לגיונות את האילנות" (סדר עולם רבה, כג; מהדורת מיליקובסקי, ד"ה באחת עשרה, עמ' 381-382). הביטוי "גידעו לגיונות את האילנות" שאוב כמדומה מהמציאות ההיסטורית המשתקפת בעולמם של חז"ל. יש טעם לקשרו למאמר המיוחד דבריו לזיתים: "רבי יוסי אומר, אין שכחה לזיתים. אמר רבי שמעון בר יקים, לא אמר רבי יוסי אלא בראשונה, שלא היו הזיתים מצויין, שבא אדריאנוס הרשע והחריב את כל הארץ, אבל עכשיו שהזיתים מצויין יש להן שכחה" (ירושלמי פאה פ"ז ה"א, כ ע"א). במסורת אמוראי ארץ-ישראל נשתקעו דברי רבי יוסי

(שחי ופעל בציפורי שבגליל בתקופה שלאחר מרד בר כוכבא), שעם החרבת הארץ השמידו הרומאים גם את זיתיה.⁴

מן האמור עולה כי לגיונות רומיים וגידול עצי פרי, ובמיוחד זיתים, הם תרתי דסתרי, ואין מקום להביאם בכפיפה אחת אלא אם כן נתכוון הדרשן לעניין זה עצמו - להדגיש את הצער והעצב שבגידול. על רקע זה יצוין כי הביטוי העומד במרכז עיונו הובא אגב העיסוק בפרשה העוסקת בדרשת הפסוק "הרפה ארפה עצבונך והרנך, בעצב תלדי בנים" וגוי' (בראשית ג, טז), והדורשת את מיני הצער - הן מן הצד הפיזיולוגי - העיבור, ההיריון והלידה, הן מן הצד הרגשי - צער גידול בנים. לאחר שהזכיר הדרשן צער גידול בנים סמך לו צער גידול בנים בארץ-ישראל של אותו הזמן, כשחרב המלחמות אוכלת את בניה. הנה כי כן, בעולם העומד ביסוד הביטוי (אולי, בצורתו החדשה), הכול מהול בצער - גם גידול התינוק וגם גידול הזיתים, כשברקע מקנן החשש מהלגיונות שיבואו ויעקרו את אלו ואת אלו.

מול הברכה המקראית הידועה המדמה את הבנים הגדלים בבית לזיתים: "בניך כשתילי זיתים סביב לשלחנך" (תהלים קכח, ג), עומדים הלגיונות ועושים דברי ברכה אלו פלסטר - הדבקים שבפסוק הופדרו, ובנים אינם משולים עוד לזיתים. קשה לגדל ילד בארץ-ישראל, ואם קל יותר לגדל זיתים, אין בעל המאמר יכול להזכיר בלא להזכיר את הלגיון הרומי לאפשרות עקירתם.

ביטוי מיוחד הוא זה, ואין תמה שלא נשתגר בלשון חכמים. הד משמעותו הצבאית הראשונית של הלגיון נותר במעתק אל הפתגם הנדון, ולגיונות נותרו על מכונם בהקשר הצבאי במאמרים אחרים. **ללגיון** נתלוותה משמעות חיובית רק כשמדובר, בהשאלה, בעם ישראל, "לגיונותיו של מלך מלכי המלכים", כפי שאנו מוצאים, למשל, בשמות רבה (כג, ז): "ביקשו המלאכים לומר שירה לפני הקב"ה באותה הלילה שעברו ישראל את הים ולא הניחן הקב"ה, אמר להם, לגיונותי נתונים בצרה, ואתם אומרים לפני שירה?".

ב. מה הזית הזה... מעלין אותו לגת

מצאנו במדרש (שמות רבה לו, א) תיאור מיוחד במינו של מלאכת ייצור השמן:

מה הזית הזה עד שהוא באילנו מגרגרין אותו ואחר כך מורידין אותו מן הזית ונחבט, ומשחובטין אותו מעלין אותו לגת ונותנין אותו במטחן, אחר כך טוחנין אותו ואחר כך מקיפין אותו בחבלים, ומביאין אבנים ונותנין את שמנו, כך ישראל בין אומות העולם, חובטין אותו ממקום

למקום וחובשין אותן וכופתין אותן בקולין מקיפין אותן טרטיטין (סטרטיטין) ואחר כך עושין תשובה והקב"ה עונה להם.

את הפעולות והמונחים הנזכרים כאן ניתן לקשור לצדדים הטכניים של ייצור השמן. פעולות ומונחים אלו מתוארים לרוב במקורותינו ותיאורם זה עולה יפה עם אמצעי הייצור הידועים לנו מחפירות ארכאולוגיות ואף ממתקנים מסורתיים בכפר הערבי.⁵ עיון במדרש זה מעלה את התחושה כי נבחרו בו ביטויים מיוחדים במינם שעיקרם טמון בסמליותם וספק אם הם שירתו בחיי היום-יום.

חבטה אינה מילה השגורה בלשון חכמים לציון המסיק, וזו מעדיפה על פניה את **ניקוף**, **נקיפה** (ראה למשל גיטין נט ע"ב ועוד) וכמובן את **המסיק**. נראה לשער כי **חבטה** נבחרה כאן בעטייה של משמעות הכאב הטמונה בה. **גת** יכולה עקרונית לציון שקערורית (כגון "גתה של פרה אדומה" [פרה ג ג]), וכזו אכן קיימת בגליל התחתון של בית הבד שהעולם נוטה לכנותו "ים". אולם בהקשר של הפקת השמן זהו שימוש נדיר, והוא מזכיר את עולם הגפן, שבו שימשה הגת סמל לפעולת דריכה מכאיבה ומדכאת הגורמת להתזת דם (השווה, למשל, לתיאור המצוי במקרא: "מדוע אדם ללבושך ובגדיך כדרך בגת, פוֹך דרכתי לבדי... ואֲדַרְכֶם באפי ואֲרַמֶס בחמתי, וְיָזַ נָצַחַם על בגדי" וגוי [ישעיהו סג, ב-ג]). אפשר אפוא לשער שכאן נבחרה הגת בגין סמליותה זו. "מעלין לגת" הפוך בוודאי מ"מורידים לגת" המקובל בייצור היין, וכאן, מעבר למשמעות טכנית אפשרית, הביטוי רומז למצבם הראשוני של הזיתים, שלאחר שנחבטו נותרו מושלכים על הקרקע ברוב עלבון. ומעל לכול, המשפט "ומשחובטין אותו מעלין אותו לגת" מחבר **גת** עם **חבטה** ומעלה בדמיון את גדעון שהיה "חֲבֵט חֲטִים בגת להניס מפני מדִן" (שופטים ו, יב), וזאת בנסיבות של לחץ ושעבוד ישראל בידי הגויים אויביהם, נסיבות המתאימות כל כך למצבם של ישראל שהם הנמשל במדרש שלפנינו.

אף "טחינה במטחן" מיוחדת. ניתן לקשרה לרחיים שהן המונח המקובל בייצור השמן, אך **מטחן** עצמו בענייני שמן לא מצאנו, ונראה לומר ששימוש כן בא להבליט את הייסורים. "מקיפין אותן בחבלין" עשוי לרמוז **לעקלים** - מונח ידוע מעולם הגת ובית הבד, שנוסח כאן בכוונה בצורה אחרת הרומזת לשבי ולכליאה. ולבסוף, "מביאין אבנים" רומז **למשקולות** העשויות אבן, שבהן השתמשו לסחיטת השמן מן העקלים, והמדרש נקט **אבנים** דווקא המזכירות סקילה ורגימה. תהליך ייצור השמן נתפס כאן אפוא כתהליך רווי כאב שסופו שמן המביא אורה לעולם, והנמשל אם כן הוא התשובה הבאה אחר צירוף העם בייסורים.

ג. עוזק ומסקל

אגדה המופיעה בספרי דברים (סי' שנה; מהדורת פינקלשטיין, עמ' 421) ובתלמוד הבבלי (מנחות פה ע"ב) מספרת על ריבוי שמנה של גוש חלב שבגליל:

פעם אחת נצרכו להן אנשי לודקיא לשמן. מינו להן פולמוסטוס [=שליח] אחד, אמרו לו, לך והבא לנו שמן במאה ריבוא. הלך לירושלים, אמרו לו: לך לצור. הלך לצור, אמרו לו, לך לגוש חלב. הלך לגוש חלב, אמרו לו: לך אצל פלוני לשדה הלז. הלך ומצאו שהיה עוזק תחת זיתיו. אמר לו: יש לך שמן במאה ריבוא שאני צריך? אמר לו: המתן לי עד שאסיים מלאכתי. המתין עד שסיים מלאכתו. לאחר שסיים מלאכתו הפשיל כליו לאחוריו והיה מסקל ובא בדרך. אמר לו, יש לך שמן במאה ריבוא? כמדומה אני ששחוק שחוק בי היהודים. כיון שהגיע לעירו... הוציאה לו [שפחתו] ספל של זהב מלאה שמן וטבל בו ידיו ורגליו, לקיים מה שנאמר "טובל בשמן רגלו" (דברים לג, כד). לאחר שאכלו ושתו מדד לו שמן במאה ריבוא. אמר לו, כלום אתה צריך ליותר? אמר לו הן אלא שאין לי דמים. אמר לו, אם אתה רוצה ליקח, קח, ואני אלך עמך ואטול דמיו. מדד לו שמן בשמונה עשר ריבוא. אמרו, לא הניח אותו האיש לא סוס ולא פרד ולא גמל ולא חמור בארץ ישראל שלא שְׁכָרוּ [כדי להוביל על גביהם את השמן]...

עניינו הפשוט של **עוזק** מתקשר כאן בעידור, וכך מפרש רש"י שם: "שחופר סביב הזית כעין טבעת". אולם לעידור שמתחת הזיתים משמש בלשון חז"ל בדרך כלל הפועל **קשקש**, כגון: יכול לא יקשקש תחת הזיתים ולא יעדר תחת הגפנים... (מועד קטן ג ע"א) ופירש רש"י שם, ד"ה "יקשקש": "היינו עידור, אלא שעידור בגפנים וקשקוש בזיתים". המדרש שלפנינו, שנמצא בו דווקא **עוזק** ואחריו **מסקל** מזכיר בבירור את משל הכרם שבישעיהו: "ויעזקהו ויסקלהו ויטעוהו שֶׁק... (ישעיהו ה, ב), אלא שגם כאן, כמו בגת שבסעיף הקודם, אנו מוצאים שאילה מעולם הכרם. משל הכרם הפותח "בקרן בן שמן" (שם) הועתק למשל בדבר שמן ממשי. אולם לאור תוכנה של האגדה נראה לפרש כי שלא כבמשל הכרם שהעיוק והסיקול בו אינם משיגים את התוצאה המקווה - "וְיָקוּ לעשות ענבים ויעש באושים", כאן, בגליל של ימי חז"ל, התוצאה היא היפוך משל הכרם! יתר על כן, הסיפור רווי בתחילתו במתח מסוים בין ישראל לגויים ובסופו נוכחים השליח איש לודקיא, ועמו אנשי עירו, בנדיבות לבם של היהודים. נמצא שכביכול ארץ ישראל כולה על סוסיה, פרדיה וחמוריה (ובכך גלומה סמליות רבה) נתגיסה למבצע הובלת השמן! הנה כי כן, בעוד שבמשל הכרם המקורי באו הגויים (שנמשלו בצאן

ובבקר) ופגעו בארץ (שנמשלה בכרם), הנה בהיפוכו, במעשה שלפנינו, הארץ שולחת שמנה אל הגויים.

עסקנו כאן בכמה לשונות לא רגילים בספרות חז"ל העוסקים בעולם הזית. שימוש הנדיר מתיר לנו, כמדומה, לפרשם ביותר מדרך אחת ואנו בחרנו בדרך הסמלית. ברקע פרשנותו העמדנו את סמליותו של הזית ושמנו כמשל למצבם של יהודי ארץ-ישראל בתקופת התלמוד, בימי רומי וביזנטיון. יש בלשונות אלו הד למצב זה, ובה בעת פועמת בהם המציאות החקלאית בגליל.

הערות

1. מלחמת היהודים עם הרומאים, ב, כא, ב, מהדורת שמחוני, עמ' 186.
2. ראה הפירושים שהובאו על אתר במהדורת תיאודור-אלבק.
3. תודתי לד"ר דוד טלשיר שהעמידני על הגרסה שבמקור חשוב זה.
4. ראה לאחרונה א' אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 20.
5. ראה בעיקר ר' פרנקל, תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ד.